

АКТИ ТРЬОХ ГАЛИЦЬКИХ КНЯЗІВ XIII ст. НА СТІНАХ ЦЕРКВИ СВЯТОГО ПАНТЕЛЕЙМОНА (НОВЕ ПРОЧИТАННЯ)*

Статтю присвячено актовим написам-графіті XIII ст. на стінах церкви Святого Пантелеймона в Галичі, що за останні роки витримали декілька публікацій, які суттєво відрізнялися між собою в переданні та інтерпретації текстів. Аналіз окреслених відмінностей подано в першій частині статті. Її ж друга частина містить нове видання трьох актів часів князів Мстислава Мстиславовича, Андрія Андрійовича (сина угорського короля Андрія II) і Данила Романовича, а також короткі уваги до ще одного акта Мстислава Мстиславовича, вивчення якого ускладнене гіршою збереженістю і недостатньою доступністю цього графіті. Завдяки тривимірним моделям, які виготовила Лабораторія RSSDA, вдалося майже повністю прочитати три акти. Всі вони виявилися записами про виправдання у суді названих у них відповідачів за якимись звинуваченнями, суті яких, однак, не передано. Усі три документи містять повідомлення про виплату судової податі (названої по-різному: «викладне», «вихід» і, можливо, «вихідне») виправданих відповідачів та супроводжуються переліком свідків, яких у всіх трьох випадках — шестеро осіб.

Ключові слова: Давня Русь, Галич, церква Святого Пантелеймона, XIII ст., дипломатика, епіграфіка, графіті, давньоруська мова.

* Дослідження виконано в рамках гранту Російського наукового фонду, отриманого через Інститут слов'янознавства РАН (проєкт № 19-18-00352 «Некнижная письменность Древней Руси XI–XV вв. (берестяные грамоты и эпиграфика): новые источники и методы исследования»). Автори висловлюють вдячність співробітникам Лабораторії RSSDA та особисто Юрієві Свойському за знімання та виготовлення 3D-моделей галицьких написів, а керівництву Національного заповідника «Давній Галич» — за дозвіл на дослідження. Окрема вдячність Мирославу Волощуковій й Андрієві Стасюку за організацію знімання.

Широкому колові дослідників давньоруської писемности епіграфічний комплекс церкви Святого Пантелеймона в Галичі був до останнього часу знайомий за єдиним, хоча й дуже яскравим написом актового характеру, який вперше видав 1914 р. Йосип Пеленський, а за 80 років по-новому прочитала Тетяна Рождественська (далі — № 1)¹. Опублікована 1996 р. стаття Володимира Вуйцика, котрий повідомив про наявність на стінах церкви ще двох багаторядкових написів², не отримала належного резонансу в науковому середовищі. Стан справ різко змінився упродовж 2016—2018 рр. із появою на світ одразу кількох присвячених галицьким графіті робіт. Наймасштабніша з них — зведення храмової епіграфіки Галича, яку видав В'ячеслав Корнієнко обсягом 781 графіті, з яких близько 20 — кириличні написи церкви Святого Пантелеймона давньоруського часу³. До появи цього зведення у другому томі збірника наукових праць «Галич» В. Корнієнко опублікував чотири тексти, які становлять ядро окресленого комплексу: вже відомий акт князя Мстислава та ще три написи актового характеру⁴, про два з яких повідомляв В. Вуйцик. Походження усіх чотирьох написів науковець пов'язав з діяльністю канцелярії Мстислава Мстиславовича першої половини

¹ Peteński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków : Akademia Umiejętności, 1914. S. 31—33; Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов: Новые источники XI—XV вв. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1992. С. 126—134; Иоанни-сян О. М., Рождественская Т. В. Надпись с именами Мстислава и Игната на стене церкви Св. Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII в. // Труды Государственного Эрмитажа. XLVI: Архитектурно-археологический семинар Архитектура и археология Древней Руси: Материалы научной конференции к 100-летию со дня рождения М. К. Каргера (1903—1976), 26—28 ноября 2003 года, и научного заседания, посвященного 90-летию ученого, 27 мая 1993 года. Санкт-Петербург : Изд-во Государственного Эрмитажа, 2009. С. 198—218.

² Вуйцик В. Графіті XII—XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 189—194.

³ Корнієнко В. В. Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII—XIX ст.) // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 3.

⁴ Його ж. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви Святого Пантелеймона // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 86—104.

1220-х рр. На сторінках того ж випуску побачила світ стаття Василя Слободяна і Андрія Гусака, котрі незалежно від В. Корнієнка опублікували й дослідили текст, що згадував підвойського і сотського (№ 2)⁵. Роком раніше — 2016 р. вийшла стаття одного з авторів цієї роботи, в якій було опубліковано напис № 2, запропоновано ряд поправок до читання та інтерпретації графіті № 1 і часткове прочитання погано вцілілого акта зі згадкою тивуна (№ 4)⁶. Підкреслимо, що статті В. Корнієнка і В. Слободяна з А. Гусаком, хоча формально й вийшли роком пізніше від роботи Олексія Гіппіуса й містять реакцію на неї, пропонують прочитання напису № 2, до якого автори дійшли цілком незалежно: для епіграфіки літописного Галича просто «настав час». Завдяки окресленим публікаціям стало зрозуміло: церкву Св. Пантелеймона Й. Пеленський не випадково назвав «кам'яним архівом» — на її стінах до нас дійшов унікальний комплекс судових актів XIII ст., який містить найраніші взірці цього підвиду давньоруської не книжкової писемності⁷.

Оскільки означений комплекс тривалий час залишався поза науковим інтересом, можна було б тільки втішитися його предметом зацікавлення одразу кількох спеціалістів, коли б не така обставина: результати прочитання документів галицького «архіву» дуже різняться. Особливо показовий щодо цього напис № 2, який впродовж двох років публікували тричі. Зупинімося докладніше на відмінностях його трактування, для чого наведемо три записи тексту разом з перекладами й реконструкціями.

---

⁵ Слободян В., Гусак А. Образок з життя на зламі XII—XIII ст. зі стін храму Святого Пантелеймона поблизу Галича // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. Вип. 2. С. 105—114.

⁶ Гиппиус А. А. Галицкие акты XIII в. из церкви св. Пантелеймона // Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2016. С. 49—64.

⁷ У зведенні В. Корнієнка акт князя Мстислава отримав № 375, документ зі згадкою підвойського і сотського — № 761, напис зі словами «А при Мьстиславѣ князѣ не нашли же ихъ» — № 762, а найбільш пошкоджений текст зі згадкою тивуна (втім прочитання цього слова В. Корнієнко не прийняв) — № 763. Нумерація написів у публікаціях В. Корнієнка носить хаотичний характер, і її не можна вживати. Нижче наведені графіті іменуватимуться написами № 1—4 за порядком розташування їх за периметром церкви за годинниковою стрілкою від вітваря. Про значення галицьких написів для історії давньоруського акта див.: Гимон Т. В. Древнерусские судебные документы XIII—XIV вв. // Письмо и повседневность / отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 2016. Вып. 3. С. 26—27.

О. Гіппіус (ОГ):⁸

----зи при данилѣ при ...
---[д]вѣдѣ подвоискии ива...
-кимѣ соцкомѣ имжанови...
дюдка и не доиск----- и вз[а]...
до и могоричѣ пили ѿ д-[д]ин...
слѣси кол-ама-ипра-а...
по борзата соцкии ивано ...
ровичѣ радославо д...
(с)тепано по сто п...

Реконструкція:

(При кн)зи при Данилѣ, при (тысяцкомѣ |при) [Д]вѣдѣ подвоискии Ива(но при) |(а)кимѣ соцкомѣ Имжанови[ч](и |искало) Дюдка, и не доиск(ало сл), и вз[а](ло выкла)|до, и могоричѣ пили ѿ Д[юд]и. Н(а то по)|слѣси: ... (по)|по Борзата, соцкии Ивано ...|ровичѣ, Радославо ... , (С)тепано ...

В. Корнієнко (ВК):⁹

--ви при данилѣ мари-----
дѣвѣ подвоискии ива-----
-симѣ соцкомѣ имжежкови--
-юдка и недои---в- и вза----
ло и могорич п-а-ѿ денѣг---
слѣси кол-а мартин разанец--
ио^а борзата соцкии --стан----
рзаче радослави дѣло ска-----
степау по сто трѣѣ

---

⁸ Тут і далі ми вживаємо такі умовні означення: у квадратні дужки вміщено не повністю збережені букви, які відновлюються неоднозначно, у круглі – відверті кон'єктури, дефісами окреслюємо втрачені букви або букви, залишки яких не дозволяють зробити вибір між можливими варіантами прочитання (кількість дефісів відповідає можливій кількості таких букв), а точкуванням – невідому кількості непрочитаних букв. У кутових лапках подано нормалізовані записи.

⁹ Цитуємо за: Корнієнко В. В. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 289–291, без виправлення авторських умовних окреслень.

Реконструкція:

... при Данилѣ Мари[и] ... Д(а)в(и)дѣ подвоискии Ива[нѣ]...
[Мак]симѣ соцкомѣ им же Якови ... [Д]юдка и недои[мки] в[с]и вз[лѣ]
... и могорич п[л]а[т]ѣ денг[ъ] ... [по]слѣси кол[к]а Мартин рязанец[ъ]
... Иоа[нѣ] Борзѣта соцкии [Ко]стан[тин] ... [Бо]рзѣче Радослави дело
ска[зати] ... Степану по С(вѣ)то(и) Тр(ои)цѣ.

Переклад:

... при Данилі, Марії ... Давиді підвойский Іван ... Максимі соцькому
ним же Якові ... Дюдка, він недоїмки всі взяв ... і могорич, плату грошей ...
послухів кілька: Мартин рязанець ... Йоанн, Борзята соцький, Костянтин
... Борзятине Радославу діло звелів ... Степану по Святій Трійці

В. Слободян, А. Гусак (СГ)¹⁰

[...]ки придани лжи Яри
[...]в: дѣ подвоинскии ива
[...]симѣ соцкомѣ имжакови
[.]юдка и недои данѣа и взл
л он могоричѣ п[и]ли ѡдѣнии
слѣси кола мани вразане
по борзѣ та соцкии Янка н
р зиче радославо д[г...у]...саг
[...]те пано по сто три

Адаптована інтерпретація:

«[...] підданий злісній брехні [...] помічник судді Іва[н] [...] симѣ сотник
имжакови[ч] [...] Єврей не дошукався дані, взяв він могорич, і пили
посеред дня [...] Свідки Коламана в судовому процесі [...] пошвидше
сотник (урядовець) Янка [...] зиче Радославу [г...у] [...] те пану по сто
три».

Масштаб розходжень між версіями характеризує такий факт:
спільними для трьох прочитань є лише шість слів: *подвоискии*¹¹ *Ива(нѣ)*,
соцкомѣ, *могоричѣ*, *соцкии*, *Радославѣ*. І це в тексті з понад 40-ка словами!
Такий розлад інтерпретацій ставить під сумнів власне можливість

---

¹⁰ Цитуємо за: Слободян В., Гусак А. Назв. праця. С. 110–111, без виправлення авторських умовних окреслень.

¹¹ В запису СГ: *подвоинскии*, але у прорисованні без *н*.

об'єктивного встановлення тексту, ускладнюючи використання документа як історичного джерела. Втім, зіставляючи версії попарно, ми спостерігаємо обнадійливішу картину. Виявляється, більше всього спільностей мають версії ОГ і ВК, що виокремлюють у тексті слова *при Данилѣ, Двѣѣ, подвоискии, Дюдка, (по)слуси, Борзѣта, (С)тепано*. Версії ОГ та СГ об'єднує ім'я *Имжѣкович* (у версії ОГ: *Имжѣнович*) і слово *пили*. При цьому слова, котрі б об'єднували версії ВК і СГ при загальному протиставленні версії ОГ, відсутні — таке співвідношення трапляється лише на рівні окремих букв (до чого ми повернемося згодом). Отже, трактування напису № 2, альтернативні запропонованому в статті 2016 р., різняться поміж собою суттєвіше, ніж кожна з них — із трактуванням ОГ.

Не дивно, що альтернативи прочитання, спільні для двох версій, видаються абсолютно неприйнятними зі змістового і/або лінгвістичного поглядів. Так, прочитанню *при Данилѣ* ... у версії СГ протиставляється екстравагантне поєднання *придани лжи ъри* 'підданий злісній брехні', прочитанню *(по)слѣси* — настільки ж неймовірне *слѣси*, в якому автори публікації бачать слово *слуги*, що має, однак, значення 'свідки'; прозору імені *Борзѣта* — послідовність *по борзѣ та*, перша частина якого довільно трактується як прислівник 'швидко, як тільки можна', а інша геть залишена без інтерпретації. У версії ВК таких відверто помилкових інтерпретацій дещо менше, але вони теж присутні. Альтернативу прочитанню *Имжѣ(к/н)ович* становить в ній таке, що не має граматичної інтерпретації та нормального перекладу, *им же Ѧкови*, а відповідником *пили*, ідеально поєднаному з *могоричь*, виступає таке ж недоречне в цьому контексті — *плату*.

Не продовжуватимемо переліку лінгвістичних претензій до трактувань написів, які запропонували наші українські колеги, адже очевидно: ні для В. Корнієнка, ні для В. Слободяна і А. Гусака граматична зв'язаність тексту і його відповідність нормам давньоруської мови певного часу просто не виглядають вимогами, потрібними для прочитання епіграфічної пам'ятки. Обидва трактування об'єднує й недостатність уваги до формуляра актового джерела — їхніх авторів зовсім не цікавить те, як прочитане ім'я зіставляється з тими шаблонами, за якими будуються відомі взірці давньоруської та давньоукраїнської актової документації, зокрема насамперед — той, що міститься тут же, на стіні храму Св. Пантелеймона, акт Мстислава Мстиславовича. Візьмімо до прикладу хоча б стійкий компонент актового формуляра як перелік свідків.

В. Корнієнко зараховує їх до переліку не лише осіб, означених як *послуси*, але й Данила, «Марію» і Давида, котрі фігурують на самому початку документа, де в жодному давньоруському акті послухів побачити неможливо. Версія В. Слободяна і А. Гусака аномальна з іншої причини: свідки лише згадуються, але їхні імена не наводяться — замість них текст наповнюється персонажами (Коламан, Янка, Радослав), чия роль в структурі акта взагалі не піддається визначенню. Та й сама структура, в якій можна було б розпізнати формуляр акта, в жодній з версій не проглядається: замість неї ми володіємо набором фраз, точніше, їхніх уривків, що описують ситуацію, загальний зміст якої встановити неможливо. Чи варто засвідчити, що ситуації, які намагаються реконструювати В. Корнієнко і В. Слободян з А. Гусаком, не мають між собою нічого спільного?

Запропоноване у статті 2016 р. трактування О. Гіппіуса спиралося на певність, що два давні судові акти Галицької Русі, які належать до одного епіграфічного комплексу, мають володіти відносною структурною схожістю. Із цієї причини імена Данила й Давида на початку тексту було поставлено у відповідність іменам Мстислава та Ігната першого напису, що дозволило датувати акт часами князювання Данила Романовича. За взірцем акта князя Мстислава, *narratio* якого формує пара *искали ... и не нашли*, було реконструйовано пару (*искало*) ... *и не доиск(ало сѧ)*¹². З опорою на той же текст, де далі читається *выкладено дало*, що має стосунок до виправданого відповідача, було відновлено клаузу, яка формує ту саму дію у перспективі судової інстанції: *и Вз[ъ](ло выкла)до*. Загальна структура цієї частини напису виявилася отже схожою з написом Мстислава, варіюючи ланки того ж актового формуляру. Значний елемент реконструкції, властивий цьому прочитанню, вважався (і далі вважається) виправданим активим характером тексту. При цьому в статті 2016 р. не здійснено спроби повної реконструкції тексту: місця, що не вдалося розібрати за наявними фотознімками і для яких з погляду мови і формуляра не постало версій, залишилися без інтерпретацій з надією на

¹² На додаток до написаного раніше відзначмо, що дієслово *доискатися* чудово засвідчене у староруській діловій писемності. Пор. в «Судебнику 1497 р.»: «А не доищется ищяя своего, а будет виноват ищяя, и ему имати на ищяи с рубля по два алтына, а тиуну его с рубля по осми денег» (Памятники русского права / ред. Л. В. Черепнин. Москва : Государственное изд-во юридической литературы, 1955. Вып. 3: Памятники права периода образования русского централизованного государства. С. 352).

дальший прогрес при вивченні напису. І це себе виправдало: такого прогресу дійсно досягнув В. Корнієнко, який прочитав у шостому рядку слово *рязанець*, а в дев'ятому — *Святои Троицѣ*, з чим неможливо не погодитися¹³.

Висловлене, проте, не означає, що за винятком непрочитаних місць ми вважаємо запропоноване 2016 р. трактування цілком достовірним. Повторімо — прочитання В. Корнієнка і В. Слободяна—А. Гусака, не збігаючись із прочитанням О. Гіппіуса в жодному цілому слові, мають зате збіги в окремих буквах. Два такі збіги, без сумніву, пояснюються помилками прочитання О. Гіппіуса. По-перше, в імені, прочитаному як *Имжжнович-*, замість *н* слід читати *к*. По-друге, літеру на початку п'ятого рядка слід визнати безсумнівно *л* — її трактування як *д* із погано збереженою платформою обумовлювалося реконструкцією слова (*выкла*)до, за взірцем «викладного» в акті князя Мстислава. Нове прочитання цього важкого місця, що підтверджує загальну адекватність трактування О. Гіппіуса, запропонував Савва Міхеєв. Його наведено нижче в докладному аналізі напису разом з іншими виправленнями його тексту.

Історія з трьома незалежними прочитаннями графіті № 2 зримо оголила одну з головних проблем, яка постає перед дослідниками давньоруської епіграфіки — проблему доказовості і верифікованості прочитання епіграфічного тексту. Розбираючи літери за зритій часом кам'яній поверхні, дослідник, незалежно від того, усвідомлює він це, чи ні, завжди інтерпретує текст, а не просто фіксує його. Перед читачем, котрому пропонується на вибір кілька відмінних між собою інтерпретацій, гостро стоїть питання: яка з них відповідає дійсності і наскільки? При цьому запевнення дослідника X у тому, що дослідник Y прочитав деяку літеру помилково, не може братися на віру, адже дослідник Z може дотримуватися іншого погляду. Лінгвістична коректність прочитаного тексту і можливість підтвердити прочитання паралелями в інших джерелах залишаються важливими критеріями, що дозволяють відсіяти неправдоподібні інтерпретації. Але дотримання цих вимог не гарантує правильності прочитання: воно може відбутися й шляхом мимовільного «підганяння» транскрипції під дослідницьку гіпотезу. В цій ситуації критично важливою є можливість незалежної перевірки адекватності пропонованих

¹³ Коректність цих прочитань можна оцінити на тлі пропонованих альтернатив В. Слободяна і А. Гусака, які в шостому рядку читають «цікаве давньоукраїнське слово» *връзъне*, що пояснюється (без покликів на джерела!) як «в судовому процесі», а в іншому — ніяк не прив'язане до контексту поєднання *по сто три*.

транскрипцій і прорисувань. У простих випадках для цього іноді достатньо якісної фотографії. Але у складних, за поганої читабельності тексту, коли окремі елементи видимі лише під певним кутом освітлення, отримати об'єктивну картину чи хоча б наблизитися до неї можливо тільки зіставляючи фотографії, виконані під різним розташуванням джерела освітлення. За сучасних умов розвитку цифрових технологій оптимальним рішенням окресленого завдання є створення тривимірної моделі поверхні з написом. Працюючи з візуалізацією такої моделі, змінюючи кут і напрям освітлення, зацікавлений читач отримує доступ до тієї ж висхідної інформації, якою володіє дослідник, маючи змогу самостійно вирішити, чи погоджується він із пропонованою йому ідентифікацією того чи іншого накреслення. Не менш, а може, й більш важливо, що тривимірна модель як точна цифрова копія епіграфічної пам'ятки є формою збереження його для майбутнього, що – за умов поступової і неминучої ерозії кам'яних поверхонь – виглядає найнасушнішим завданням.

У галузі давньоруської храмової епіграфіки технологію тривимірного моделювання (фотограметричним методом) вже успішно апробувала московська Лабораторія RSSDA при співпраці з авторами актуальної статті; її, зокрема, застосовували при прочитанні напису про вбивство князя Андрія Боголюбського, знайденого 2015 р. на стіні Спасо-Преображенського собору Переславля-Залеського¹⁴. У випадку з галицькими графіті її використання виглядало єдиною можливістю об'єктивної фіксації текстів і вироблення консенсусу в їхній інтерпретації. Завдяки дійовій підтримці українських колег це завдання вдалося реалізувати. 10–11 вересня 2019 р. декілька написів церкви Св. Пантелеймона, зокрема чотири написи актового характеру, відзняв Ю. Свойський; наприкінці 2019 р. – навесні 2020 р. Катерина Романенко, Катерина Конакова і Анна Зіганшина в Лабораторії RSSDA сформували тривимірні моделі чотирьох галицьких написів. Їхні полегшені цифрові образи опубліковано на сайті Лабораторії RSSDA¹⁵.

¹⁴ Гиппиус А. А., Михеев С. М. Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Спасо-Преображенского собора в Переславле-Залесском // Древняя Русь: вопросы медиевистики. 2017. № 3 (69). С. 31–32; «Убийцы великого князя Андрея»: Надпись об убийстве Андрея Боголюбского из Переславля-Залесского // Slověne = Слов'їне. 2020. Vol. 9. (у друці).

¹⁵ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rssda.su/ep-rus>. На ділянках з написами забезпечувалася детальність моделювання 0,05–0,06 мм, на ділянках без написів досягалося зниження детальності до 0,13–0,15 мм.

Напис № 1, єдиний з галицьких актових написів вибитий на зовнішній стіні церкви Св. Пантелеймона (на східному пряслі південного фасаду), читається за моделлю так (див. іл. 1):

**в̄кн̄жн̄ӣєм-стис[л]авл[е]в̄[д]-
режавуигнатъвуискали
лахав̄плотеникиинена
шлив̄ыкладеноедаль
5 атьмуслуисипоповестгопа
нтел̄ѣмоналазорьс-м-юнь---ѣистефан[ъ]демитръб̄гданъ
ак[о]наз[ъ]судильнеискатиникому(-)--нежесаw
слушають**

Перелічімо відмінності від прочитання 2016 р.: (1) *e*, а не *κ* між буквами *o* і *д* в четвертому рядку¹⁶, (2) третя буква п'ятого рядка — *ь*, а не *o*, (3) *e* замість *и* між *д* і *м* у другій половині шостого рядка, (3) *не* замість *(a)[u]* перед *жесаw* в кінці сьомого рядка¹⁷, (5) у восьмому рядку не було жодного продовження: це кінець напису¹⁸.

Ім'я другого свідка дуже ушкоджене. Воно однозначно визначається як *Сьмьюнь*, проте могло бути записано через *e*, а не *ь*. Наступне ім'я припадає на межу двох кам'яних блоків. На лівому блоці могли поміститися дві букви, від яких проглядаються ледь помітні залишки. На правому блоці перед *ѣu* проглядається буква *m*, із наче додатковими елементами справа внизу. Можливо, це лігатура *mβ* і перед нами форма *(Ma)[mβ]ѣu*, хоча не можна виключати й варіанта *Matѣu*, запропонованого у статті 2016 р.

Наведімо ж текст із поділом на слова та описаними кон'єктурами:

---

¹⁶ В. Корнієнко теж читав тут *e* (Корнієнко В. В. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 184).

¹⁷ Й. Пеленский читав тут букви *нк*, а Т. Рождественська — *не* (Рождественская Т. В. Указ. соч. С. 128).

¹⁸ Можливо, це й малося на увазі вже в першій публікації напису (Peteński J. Op. cit. S. 32).

въ кнѣжнѣ М-стис[л]авл[е] въ [д]-ѣ

режаву Игнатьву искали

Лаха въ плотеники и не наѣ

шли выкладеное даль

5 а тъму послуши попове Стго Паѣ

нтелѣмона Лазорь С-м-юнь [М](а)[тв]ѣи Стефан[ъ] Демитрь Бгдань

а к[о]наз[ъ] судиль не искати никому(-)-- не же са ѡ

слушають

Для пошкодженого місця у кінці сьомого рядка у статті 2016 р. пропонувалася кон'єктура *никому(же а) [у]же са ѡ |слушають ...* '... нікому. А хто ослухається ...'. Вона передбачала, що в невцілілому продовженні восьмого рядка читалося формулювання санкції, що грозила порушникові. Тепер натомість, коли ми знаємо, що цього продовження не існувало, дієслово можна трактувати лише як частину опативної конструкції: '(і) хай ніхто не ослухається. Точний вигляд цієї фрази, на жаль, не вдається встановити. Зліва від *н*, можливо, стояла буква *а*, а лівіше неї, мабуть, була написана буква *ж*, що міститься чомусь помітно вище від рівня рядка й істотно правіше від її очікуваного положення в слові *никомуже*. Можливо, фраза містила помилку або піддалася виправленню.

У стандартній орфографії і з сучасною пунктуацією текст акта виглядатиме так:

Въ княжение Мьстиславле, въ държаву Игнатову искали Ляха въ
плотьники и не нашли; выкладное даль.

А тому послуши попове Святаго Пантелѣмона: Лазорь, Сьмьюнь,
Матвѣи, Стефанъ, Дьмитрь, Богданъ.

А князь судиль не искати никому[---] не же ся ослушають!

Переклад:

'За княжіння Мстислава, за управління Ігната розглядався позов до
Ляха через теслярів, та задоволений не був; [Лях] заплатив «викладне».

А свідки тому — попи Святого Пантелеймона: Лазар, Семьюн, Матвій,
Стефан, Дмитр, Богдан.

А князь постановив [більше у цій справі] нікому позову не пред'являти,
і хай [ніхто] не ослухається!'

Докладний коментар до цього акта див. у статті 2016 р.¹⁹

¹⁹ Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 52–56.

Напис № 2, розташований на внутрішній стіні церкви, з південного боку від західного portalу, читається за новою моделлю так (див. **іл. 2**):

-----зиприданилѣпри[д](...)
---дѣдѣ·подвоискииива(...)
-кимѣсоцкомъимжакови...
дюдкаинедои[с]ал-са·ивѣх(...)
5 лоимогорич[е]п[и]лиѣде[нїє]н[а](...)
слѣсико[м]-аматвииразане[це·](...)
по^[м]·борзатасоцкии(-)иван...
рзиче·радославод[в]-р-скаго[·](...)
степапопо"сто[и]трѣѣ

Запропоноване у статті 2016 р. прочитання букви з у першому рядку підтверджується її зіставленням з іншими з цього ж напису: пор. з подібного нестандартного рисунка з дуже довгою лівою зарубкою на початку восьмого рядка. Буква **ѣ** у слові *Данилѣ* у першому рядку написана поверх букви *м*. Наступні дві букви (*пр*) написано лігатурно.

Від букви після *и* на кінці третього рядка видима тільки вертикаль внизу, однак інші реконструкції, крім [ч], тут недоречні.

На початку четвертого рядка впевнено читається ім'я *Дюдка*, що має східне походження, про що вже йшлося у статті 2016 р.²⁰ У слові *дои[с]ал-са* всередині рядка, певне, пропущена буква *к*. Літера між *л* і *с* схожа на *о* і на *и*. Можливо, це наслідок виправлення однієї букви на іншу.

Наприкінці п'ятого рядка В. Корнієнко правильно прочитав послідовність букв *ѣденїє*, які слідом за В. Слободяном і А. Гусаком варто трактувати як запис слова <уденьє> у значенні прислівника 'пополудні'.

Наприкінці шостого рядка підтверджується прочитання слова *рѣзанеци*, яке запропонував В. Корнієнко.

Закінчення імені *Иван...* у сьомому рядку пошкоджене. Наприкінці рядка видима літера *л* або ж деталь літери *м* — можливо, це початок патроніма [М](илобо)|рзиче, від імені *Милоборзъ*; пор. попереднє ім'я *Борзята* (← *Бързята*), теж відоме за двома записами з Софії

²⁰ Пор. прізвисько *Дюдка* (*Дютка*), яке носив Федір Олександрович Йолкін-Кобилін — внук родоначальника бояр Романових Андрія Кобиля (Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974. С. 105).

Київської²¹, та патронім загиблого 1268 р. під Раковором новгородця Василя Воиборзовича²².

Букви *o* в останньому дев'ятому рядку мають ромбоподібні обриси, при цьому в першому з них штрихи довші, ніж це вимагається для ромбоподібного *o*. Буква *[u]* у слові *Стo[u]* вгадується проблематично. Якщо вона дійсно є в напису, то була надряпана вже після напису наступної букви, менш глибокими штрихами. Наприкінці рядка В. Корнієнко правильно прочитав слово *Трѣцѣ*.

Тепер можна навести текст із поділом на слова і впевненими кон'ектурами:

(при к)[н]зи при Данилѣ при [д](...)
(при) Дѣдѣ · подвоискии Ива(н... при)
(А)кимѣ соцкомѣ Имжакови[ч](- искал-)
Дюдка и не дои[с]ал-са · и вых(од... да)≠
5 ло и могорич[е] п[и]ли ѡде[нїє] н[а] (то по)≠
слѣси Ко(-)-а Матвии разане[це ·] (...)
по^[н] · Борзата соцкии (·) Иван... ..(бо)≠
рзиче · Радославо д[вѣ]р(е)скаго [·]
Степано по^н Стo[и] Трѣцѣ

Наприкінці першого і другого рядків до краю кам'яного блока могло вміститися ще приблизно по сім букв. Наприкінці першого рядка скоріш за все читався уряд Давида — вірогідно, [д̄](*ворскомь*) або [д̄](*ержлвцѣ*), якщо відновлювати його за аналогією зі словами *въ дѣрежлвѣ Игнатьвѣ* в акті Мстислава Удатного (№ 1)²³.

Наприкінці другого рядка могло не бути нічого, крім слів *Ива(но при | А)кимѣ* але могло бути й якесь дієслово, наприклад, <судиль> чи <быль> у сенсі 'був присутнім': пор. *а тѣ былъ* на початку переліку

²¹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. Киев : Наук. думка, 1966. Вып. I : XI—XIV вв. С. 60—64, табл. XXVII—XXVIII, № 25; Корнієнко В. В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Київ : [Горобець], 2011. Ч. III : Центральна нава. С. 131, 333 (табл. ССII: 3), № 2090. Пор. також топонім *Brzeta* в Боснії і Герцеговині.

²² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва ; Ленинград : Изд-во Академии наук СССР, 1950. С. 86 (6776, л. 145), 316 (6776, л. 181 об.).

²³ Див. термін «державца», відомий у землях Великого князівства Литовського з XV ст. (Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. Москва : Университетская типография, 1892. С. 68—69.)

свідків купівлі Боянкової землі у графіті Софії Київської²⁴. Підвойський і сотський, очевидно, могли вдвох становити судову інстанцію, у якій, втім, головним мав залишатися сотський, якщо відштовхуватися від уставної грамоти Василя Дмитровича Двинській землі 1397–1398 рр.²⁵

У третьому і четвертому рядках слід обрати з кількох можливих варіантів: «искаль Дюдка и не доискался» або «искали Дюдка и не доискалися»; «Имжаковичь», «Имжаковича» або «Имжаковичи» (гіпотетично може йтися про патронім сотського Якіма, позивача, позивачів або відповідача — Дюдка). Найвірогіднішою нам тепер видається реконструкція *Имжакович(л искали) | Дюдка* ‘Розглядався позов до Дюдка Имжаковича’. По-перше, вона має на увазі незгадування позивача, як у № 1 (*искали Ллха в плотеники и не нашли*). По-друге, препозиція патроніма подана в сусідньому акті № 3, а також, мабуть, в погано збереженому документі № 4 (про обидва ці тексти йтиметься далі). Насамкінець, по-третє, людина зі східним іменем *Дюдко* набуває отже патроніма, який відповідає його імені²⁶.

Наприкінці четвертого рядка перед словом (*да*)*ло*, вірогідно, було слово *вых(одо)*, втім не можна виключити і реконструкції *вых(одное)*: пор. *выкладное* в напису № 1 і *выходъ* в акті № 3, про який див. далі.

Ім’я першого свідка в шостому рядку через втрати читається не повністю, а наприкінці шостого рядка втрачено коротке ім’я священника, котрий був третім свідком.

Отже, ми можемо запропонувати реконструкцію тексту акта, надавши йому сучасної пунктуації та знявши ефект «побутової орфографії»:

[При к]нязи при Данилѣ, при д[... при] Давыдѣ подвоискии Ива[нъ ... (?)] при Я]кимѣ соцкомь.

Имжакович[я искали] Дюдка и не доис[к]ал[и]ся; и вых[одъ] (*або*: вых[одное]) [да]ль; и могоричь пили уденье.

На [то по]слуси: Ком[-]а Матвии рязанецъ, [---] попь, Борзята соцкии, Иванъ [Милобо]рзичь, Радославъ двор[ъ]скаго, Степанъ попь Святои Троицѣ.

Переклад:

‘При князі Данилі, при двірському (*або*: державці) Давиді підвойський Іван був (*або*: судив) при сотському Якимі.

²⁴ Высоцкий С. А. Указ. соч. С. 60–64, табл. XXVII–XXVIII, № 25.

²⁵ Памятники русского права... С. 162–163.

²⁶ Якщо запропонована реконструкція правильна, то у слові <доискался> букву о <ъ> виправляли на и.

Розглядався позов до Дюдка Имжаковича (?), і не був задоволений; і [Дюдко] дав «вихід» (або: «вихідне»); і пили могорич пополудні.

Цьому свідки — Матвій Ко... рязанець, піп ..., сотський Борзята, Іван Милоборзич (?), Радослав, [син] двірського, Степан, піп Святої Трійці'.

Можливо, імені двірського, Радославового батька, не згадано тому, що це був той же Давид, чиє ім'я читається у початковій датувальній фразі акта²⁷.

Напис № 3 на північ від західного порталу, в якому В. Корнієнко прочитав, зокрема, ім'я «Андрѣи» всередині першого рядка, слова «а се послуши» всередині і фразу «А при Мьстиславѣ князѣ не нашли же ихъ» в останньому рядку²⁸, за тривимірною моделлю читається так (див. **іл. 3**):

--[иандр]--вич[и]андр[ѣи:]а-----пан-----(...)
-----л[им]икѣ[лѣ]-о...
...
---[ѣ]нѣпанте[лѣ]а-о(-)ч----(-)ѣ
5 [и в]ыхододал[и]асепослѣси-а
-ѣиандрѣипо":м-кѣла-(-)[ѣ]
митьпо"микитастеп[анѣ]к[уз]-[ѣ]
цеалазоп[о] псалора-о--":----
ксахотѣнович[е]
10 априм[ѣ]стисла[в]ѣк[назине]--шли же ихъ

Напис містить лігатури *ан* (двічі в першому рядку і по разі в четвертому й шостому) і *ик* (у шостому рядку). В шостому рядку двічі подана висока літера ѣ (пор. також ѣ наприкінці десятого рядка).

Як з'ясувалося, напис починався зі згадкою Андрія Андрійовича — тобто сина угорського короля Андрія II принца Андрія — і, здається, якогось Степана (можливо, тисяцького, державця, двірського).

У другому рядку допустимо реконструюються слова (*и*)[ска]л[и]
[М]икѣ[лѣ].

Права половина другого рядка і третій рядок напису практично повністю затерті і не читаються.

²⁷ Про можливу ідентифікацію Давида з Давидом Вишатичем див. Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 60—61.

²⁸ Корнієнко В. Документи канцелярії... С. 93—95, 104 (іл. 7—8); Його ж. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 276—277, 494—495 (табл. ССХХІІІ—СХХІV), № 762.

У четвертому рядку згадується особа на ймення *Пантелѣи* (навряд чи так могла бути означена церква Св. Пантелеймона). На початку рядка, судячи з усього, читалося ім'я на *-ына*, також у родовому відмінку.

На переході з шостого рядка на сьомий можна реконструювати [н](а)ѣ|митъ <наимитъ> 'найманий працівник'. Заміна *и*, що позначало /jъ/, на *ь* зрідка трапляється у давньоруських текстах, пор. *приими ь въ городѣ* в берестяній грамоті № 737 середини — другої половини XII ст.²⁹ і *п(о)ѣ(р)еб(ь)ше ь* 'похоронив його' в напису про смерть і поховання князя Всеволода Мстиславовича в новгородській церкві Благовіщення на Городищі³⁰.

З поділом на слова і кон'єктурами текст набуває такого вигляду:

- (п)[ри Андр]--вич[и] Андр[ѣи :] а (при Ст)[е]пан[ѣ] ----(...)
--- (и)[ска]л[и М]икѣ[лѣ] -о...
...
---[ѣ]ны Панте[лѣ]а -о(-)ч----(-)ѣ
5 [и в]ыходо дал[и] а се послѣси [м]аѣ
[л]ѣи Андрѣи по" : М(и)кѣла [н](а)[ѣ]ѣ
митъ по" Микита Степ[анѣ] к[узнь]ѣ
це а Лазо п[о"] псало ра-о-- : -[ле]ѣ
кса Хотѣнович[е]
10 а при М[ѣ]стисла[в]ѣ к[нази не] (на)шли же ихъ

Ключове значення для розуміння тексту в цілому посідає прикінцева фраза. В. Корнієнко розтлумачив її так, наче при Мстиславі було винесено зафіксоване написом судове рішення. Однак фраза відверто повідомляє про інше: що при князі Мстиславі відповідачів у цій справі *теж* було виправдано; сам же запис, як ми тепер знаємо, виконаний при Андрієві Андрійовичу. Отже, перед нами безперечно відсилання до ранішньої судової постанови. Слова «не нашли же ихъ» вказують, що Микулу звинувачували й оправдали разом із ще якимись особами — «с товарищи», як можна було б висловитися мовою пізніших часів. Утім це найближчим чином нагадує зміст акта Мстислава Мстиславовича, де «Ляха»

²⁹ Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. Москва: «Русские словари», 2000. Т. X: (Из раскопок 1990—1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. С. 36.

³⁰ Гиппиус А. А., Михеев С. М. Надписи-граффити церкви Благовещения на Городище: предварительный обзор // Архитектурная археология. 2019. № 1. С. 38.

притягували до суду «съ плотьники» ‘за теслярів’³¹. Відмінність лише в тому, що в першому випадку відповідальність покладається на керівника певного колективу, тоді як у другому він поділяє її зі своїми підопічними. Постає отже поважна підстава вважати, що Микула напису № 3 — це та сама особа, що й Лях напису № 1, і що при Андрієві Андрійовичу Микулу на прізвисько Лях повторно звинуватили «съ плотьники» — всупереч прямому приписові Мстислава Мстиславовича більше не висувати позову в цій справі. Інакше кажучи, документом, до якого відкликає остання фраза напису № 3, є акт № 1. Із припущенням, що позов було висунуто теслярській артілі, чудово узгоджується наявність серед свідків найманого працівника і коваля³².

У світлі такого розуміння суті справи інтерпретуються й імена в четвертому рядку. Можна гадати, що вони належали тим же теслям, котрих звинуватили й оправдали разом з Микулою і які разом з ним внесли згаданий надалі «вихід». Вживання форм родового відмінка пояснюється тим, що, на відміну від імені Микули, перелік імен теслярів керується дієсловом із запереченням, при якому в мові того часу послідовно вживається генітив: (*не нашли ихъ: Микулы*), ..., ...*ыны, Пантелѣа*, ... Закінчення четвертого рядка набуло швидше за все ще два імені. Їхні вцілілі фрагменти допускають, зокрема, реконструкцію: [Б]о(и)ч(ѣ), [Зѡ](а)[ч]ѣ (пор. доволі поширене прізвище *Бойчин*). Відзначмо, що ім’я, яке закінчується на *-ына*, було теж безперечно не християнським.

Варто відзначити, що «вихід» у документі Андрія Андрійовича і «вихід» чи «вихідне» в акті № 2 постають на місці «викладного» документа № 1 і «помічного» українських грамот XV ст., з яким «викладне» було зіставлено у статті 2016 р.³³ Історичні словники такий

---

³¹ Про це значення прийменника *въ* див.: Зализняк А. А. К изучению языка берестяных грамот // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. Москва : Наука, 1993. Т. IX : (Из раскопок 1984—1989 гг.). С. 309—312; Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995—2003 гг. Москва : Языки славянской культуры, 2004. С. 162. Спроба В. Корнієнка відстояти версію про зв’язок «плотьників» напису з дієсловом *платити* лінгвістично неспроможна, адже вона спирається на приклади з текстів XVIII—XIX ст.

³² Згадка коваля змушує згадати наведений у статті 2016 р. лист перемишльського судді Костька польському королю Володиславові II Ягайлу з описом ситуації, в якій контроль за роботою теслярів і роздавання їм грошей виконував якийсь *клепач* (коваль). Див.: Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 55.

³³ Там само. С. 55—56.

вжиток слова *выходъ* не фіксують, хоча воно й використовувалося за близьким значенням разової виплати князів при отриманні ханських ярликів. Пор. також *выходъ* як перехід до іншого сюзерена і *выходное* як плату за такий перехід³⁴.

В імені *Лазорь* у восьмому рядку пропущено останні дві літери. Після слова *псало*, вірогідно, стояло прізвисько попа Лазоря, можливо, *ра[з]о[гу]*, тобто <*Разгуль*>.

У книжній орфографії і з погляду сучасної пунктуації текст акта можна реконструювати так:

[Пр]и Андрѣвичи Андрѣи, а [при Ст]епан[ѣ ... и]скали Микулу съ [плотники и не нашли ихъ: Микулы,] ... ..ыны, Пантелѣя, Бо[-]ч[-], Зд[-]ѣ; и выходъ дали.

А се послуши: малыи Андрѣи попъ, Микула н[а]емить, попъ Микита, Степанъ кузнецъ; а Лазо[рь] попъ псалъ Разъгуль (?), [О]лекса Хотѣновичь.

А при Мьстиславѣ князи не нашли же ихъ.

Переклад:

‘При Андрієві Андрійовичі, при Степані ... розглядався позов до Микули і теслярів (?), і вони були виправдані: Микула, ...ина, Пантелей, Бойча (?), Здача (?) — і заплатили «вихід».

А от свідки: піп Андрій Малий, найманий робітник Микула, піп Микита, коваль Степан, а піп Лазорь Разгул (?) писав [цей напис], Олекса Хотенович.

А при князі Мстиславі їх теж виправдали’.

Автор цього напису піп Лазорь, очевидно, тотожний попові Святого Пантелеймона Лазореві — першому свідкові акта Мстислава Мстиславовича (№ 1). Те, що він згаданий не останнім, швидше за все пояснюється випадковим пропуском імені Олекси Хотеновича, внесеного до акта вже після його завершення.

---

³⁴ Історичний словник українського язика. Т. I: А–Ж. [Зошит I.] Харків; Київ : Державне видавництво України, 1930. С. 472; Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 3: (володѣнье – вяцьшина). Москва : Наука, 1976. С. 271–272; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. II: (възалкати – добродѣтельникъ). Москва : «Русский язык», 1989. С. 259.

Не можна повністю виключити, що фігурант *datum* акта Степан — це Стефан «конюший», котрий отримав володіння в Угорщині за послуги, надані Андрієві Андрійовичу після смерті останнього³⁵.

Четвертий акт «кам'яного архіву» церкви Св. Пантелеймона зберігся суттєво гірше вищеописаних (іл. 4). Фотографію напису, що міститься на внутрішній стіні, в центральному членуванні північної стіни, і майже повністю покриває поверхню одного кам'яного блока, опублікував В. Вуйцик, котрий відзначив, що його дуже пошкоджений текст складається з 11-ти рядків³⁶. У статті 2016 р. було запропоновано його часткове прочитання за фотографією В. Вуйцика і результатами її натурального вивчення³⁷, а в статті і книжці В. Корнієнка — запропоновано нове фото, промальовування напису і версію прочитання двох останніх рядків його тексту, збережених краще від інших³⁸.

Прочитання тексту напису № 4 ускладнюється не тільки безпосередньо втратами поверхні блока, а й тим, що його в різний час замазували цементом, який приховав під собою і чимало читабельних літер. У лівій верхній частині блока цементна латка тягнеться нерівною смугою до дев'ятого рядка, правіше від центру блока міститься витягнуте вертикально овальне пошкодження, що зачепило п'ять рядків, а справа знищено по декілька літер у кінці десяти рядків графіті. При цьому овальне пошкодження було зацементоване відносно недавно, про що свідчить наведена у статті за 1996 р. В. Вуйцика фотографія. На цьому фото можна прочитати деякі літери, тепер приховані під шаром цементу.

Ми впевнені, що просування інтерпретації цього складного документа вможливить розкриття цементних латок, які перешкоджають прочитанню тексту. Наразі ж можна помітити, що більшість попередніх прочитань, запропонованих у статті 2016 р. (зокрема слова (*Коу*)*зма тивоун[ъ]* у п'ятому рядку), підтверджується. Як доповнення до цього всередині першого рядка, де В. Корнієнко помітив

---

³⁵ Дьєни Г. Королевич Андрей // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. Т. 62. Вып. 4. Санкт-Петербург, 2017. С. 821.

³⁶ Вуйцик В. Назв. праця. С. 194, вклейка після с. 192.

³⁷ Гиппиус А. А. Указ. соч. С. 58, прим. 165.

³⁸ Корнієнко В. Документи канцелярії... С. 95–96, 103 (іл. 5–6); Його ж. Епіграфіка сакральних пам'яток... С. 280–281, 496–497 (табл. ССXXV–ССXXVI), № 763.

букви *ни---в----лаза*, за моделлю досить впевнено читається фрагмент *нии Мьстиславли*, тобто текст акта починається зі слів «При княженіи Мьстиславли» — Мстислава Мстиславовича Удатного. У другій половині четвертого рядка, ймовірно, можна реконструювати слова *a se n[осл](оус)[и] Мо...* ‘А от свідки: Мо...’ (підкреслені тут літери *n* і *m* прочитав В. Корнієнко).

У трьох відносно добре збережених галицьких актах у списках свідків числиться по шість осіб, тобто по півдюжини. Це шість священників церкви Св. Пантелеймона в документі № 1 Мстислава Мстиславовича, чотири священники, коваль і ще одна особа — в акті № 3 Андрія Андрійовича, автором якого, мабуть, був священник церкви Св. Пантелеймона, і два священники, сотський, син двірського та ще дві особи — у дещо пізнішому акті № 2 Данила Романовича³⁹. У документі № 4 Мстислава Мстиславовича, що дійшов до нас у значно гіршому вигляді, очевидно, було наведено більше свідків, що змушує знову пригадати вже згаданий київський напис, де наводиться список із 12-ти «послухів» купівлі Боянкової землі, всі чи майже всі з яких були київськими священниками⁴⁰.

За своїм змістом три галицькі судові акти, що підтверджували виправдання в суді названих у них відповідачів, як вже відзначав Тимофій Гімон, близькі до наступного за часом давньоруського судового документа — смоленської грамоти 1284 р., а також пізніших московських «правих грамот» XV ст. Головною змістовою відмінністю галицьких текстів є те, що в них не викладається суті окреслених звинувачень. Крім того, мабуть, у всіх трьох актах не згадувалися позивачі. Вказавши на кардинальні розходження у формулярі цих документів, Т. Гімон виснував, що «галицькі написи і смоленська грамота, хоча і є текстами одного й того ж призначення, не відображають якої-небудь однієї традиції»⁴¹.

³⁹ Про участь шести осіб в судових і досудових розглядах пор.: Чебаненко С. Б. Досудебные способы разрешения конфликтов в эпоху Пространной Правды: новгородская берестяная грамота № 548 // Новгородский исторический сборник. 2016. № 16 (26). С. 105–106, 112–113.

⁴⁰ Докладніше див.: Дробышева М. М. Граффито № 25 из Софии Киевской: Что мы знаем о покупке «Бояновой земли»? // Вестник Пермского университета. История. 2020. Вып. 1 (48). С. 134.

⁴¹ Гімон Т. В. Указ. соч. С. 27–28.

Підтверджується й висновок про відсутність в епоху створення написів усталеного формуляра судового акта – можна сказати, що цей формуляр випрацьовувався безпосередньо на наших очах. Так, термінові *выкладное* акта Мстислава протиставляється *выходъ* в актах князів Андрія і Данила, тоді як за іншою ознакою – *не нашли / не доискалися* – акт Данила протиставляється актам Мстислава і Андрія. Тільки в ньому згадується й обряд розпивання могорича. Насамкінець надзвичайно важливим виглядає сам факт фіксування на стінах храму власне виправдальних судових рішень: оформлені в такий спосіб, акти трьох галицьких князів мали сприйматися взірцями справедливого суду, здійсненого за присутності представників Церкви і освяченого її авторитетом.

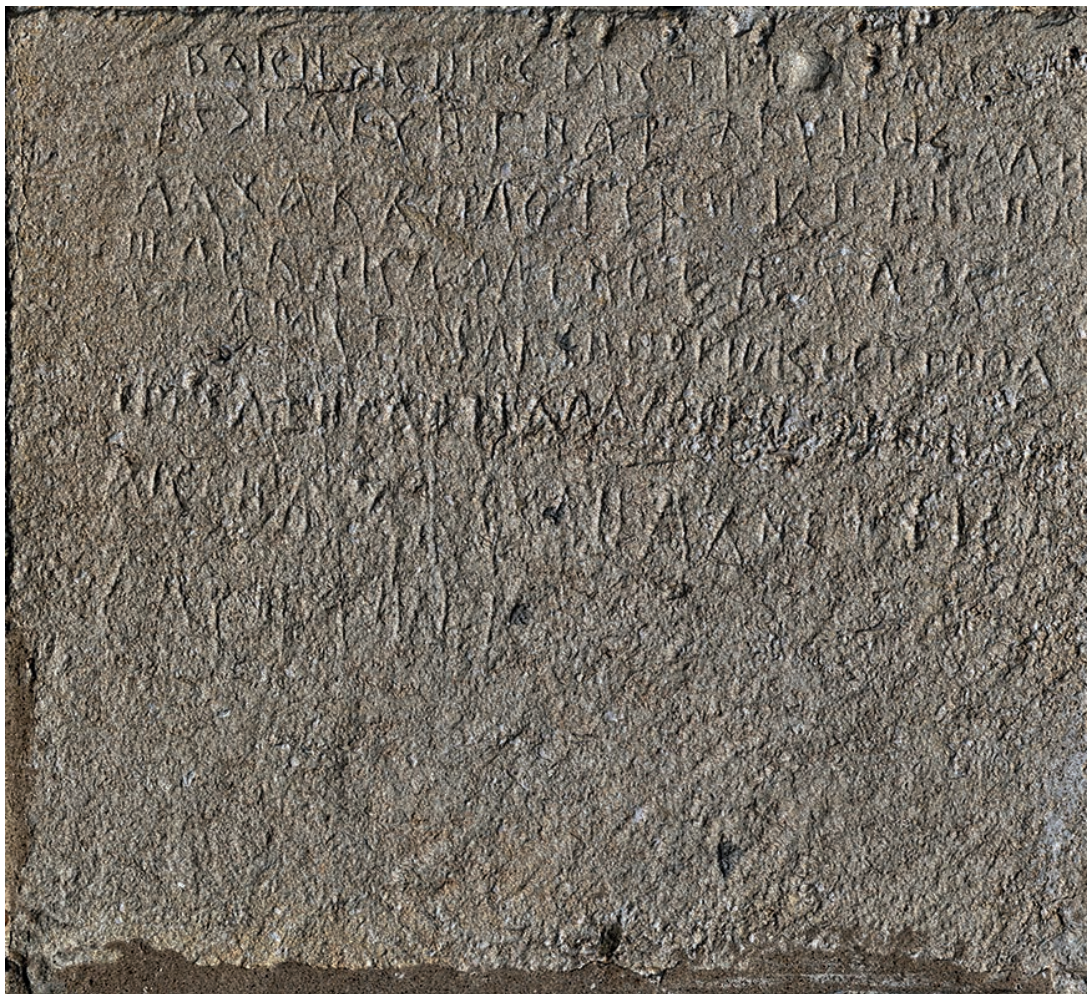
*Переклав з російської Мирослав Волощук
(Івано-Франківськ, Україна)*

*Alexey A. Gippius, Savva M. Mikheev
(Moscow, Russia)*

Documents of three Galician 13th-century princes on the walls of the St. Pantaleon's Church (a new reading)

The article deals with graffiti inscriptions of legal nature on the walls of the St. Pantaleon's Church in Halych. The inscriptions date back to the 13th century. In recent years they were published several times with significantly diverging transcriptions and interpretations. These discrepancies are analyzed in the first part of the paper, whereas the second offers a new publication of three records from the time of Mstislav Mstislavich, Andrey Andreyevich (a son of the Hungarian king Andrew II), and Daniel Romanovich. It also includes brief notes on an additional graffito from the epoch of Mstislav Mstislavich, which is damaged, partially inaccessible and thus difficult to study. With the help of three-dimensional models created by the RSSDA Lab it became possible to read the three documents almost completely. All turned out to be court verdicts acquitting defendants of various misdoings. The exact nature of the accusations is not described. The documents contain information on payments of court fees by acquitted defendants (the fee is variously called «vykladnoe», «vyhod», and probably «vyhodnoe») and list witnesses (six for each case).

Key words: *Old Rus', Halych, St. Pantaleon's Church, 13th century, diplomatics, epigraphy, graffiti, Old East Slavic.*

Іл. 1. Напис № 1 — акт Мстислава Мстиславовича. Растрове зображення тривимірної полігональної моделі (Лабораторія RSSDA)

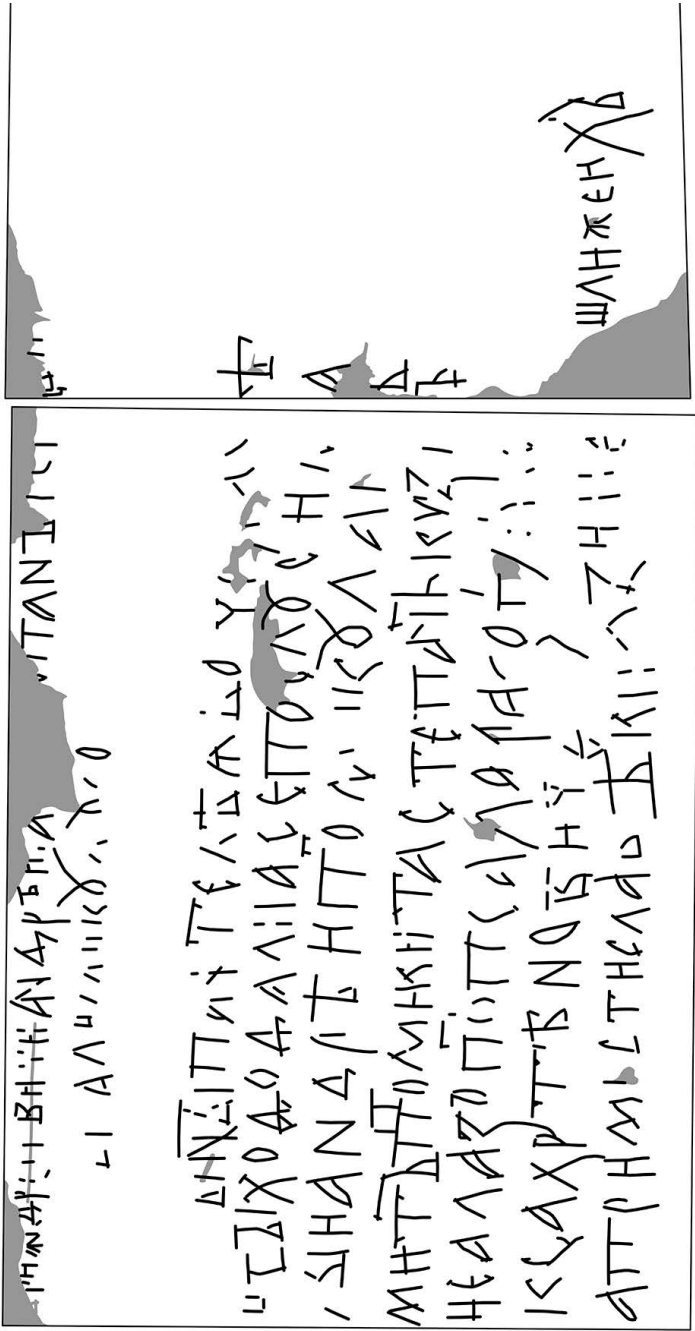

ИЗ ПТОРН АННА ТАНА
БА Ф П С ДВОН С К Н Н В А
С Н М З С О Ц К О М Ь Н М Ж А К О В Н
Ю Д К А Н Е Д О Н С А В Ш С Н В З Н
Л О Н М Т О Р Н У : П Л А Н О Д Ч И Н Н Я
С Л О С Н К О Л Я М А Т Ь Н П Р А З Ж И Н Е Н Т
П Т О Б О З А Т А С О Ц К Н Н Н В А Н С А
Р Ш Н О С П А А С Л А В Д А Б Л С И С А Г О
С Т Е П П А Н У Т О С Т В И Т Р Ц Я

Ил. 2. Напис № 2 — акт Данила Романовича. Растрове зображення тривимірної полігональної моделі
(Лабораторія RSSDA) і прорисовування (С. Міхеєв)

Ил. 3. Напис № 3 – акт Андрія Андрійовича. Растрове зображення тривимірної полігональної моделі
 (Лабораторія RSSDA) і прорисовування (С. Міхеєв)

*Іл. 4. Напис № 4. Акт Мстислава Мстиславовича.
Растрове зображення тривимірної полігональної моделі (Лабораторія RSSDA)*